

I. DÜNYA SAVAŞI SONUNDA İSTANBUL'DA YAPILAN TEHCİR YARGILAMALARI

(The Judgements of Armenian Deportation at The Martial Court)

Yrd. Doç. Dr. Ferudun ATA*

ÖZET

Ermenilerin, I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'ne karşı girişmiş oldukları isyan ve katliam hareketleri, onların savaş alanı dışında bir bölgeye sevk ve iskân edilmelerine yol açmıştır. Devletin, kendi güvenliğini sağlamak için baş vurduğu bu yöntem, içeride ve dışarıda çeşitli eleştirilere sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkıp Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla (30 Ekim 1918), bu eleştiriler daha da artmıştır. Özellikle İtilâf Devletleri, bu sevk işlemini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanarak, bunu gerçekleştiren İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanmalarını istemişlerdir.

Mütareke hükümetleri de, bu baskılar sonucu İstanbul'da ve Anadolu'nun değişik vilâyetlerinde Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri kurmuş, İttihat ve Terakki mensuplarına ve o dönemde görev almış kişilere idam dahil ağır cezalar vermiştir.

Bugün, işgal altında ve baskı sonucu kurulan bu Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin verdiği hükümler, Ermeni taraftarlarınca istismar edilmek istenmekte ve verilen cezaları, Ermenilerin sevki sırasında yapıldığını iddia ettikleri sözde "katliamın" bir deliliymiş gibi sunma gayreti içindedirler.

Oysa Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin kuruluşu, işleyişi, mahkeme heyetinin yargılama sırasındaki tutumu, Ermeni ve Rum yalancı şahitlerin mahkemedeki ifadeleri ve işgal kuvvetlerinin baskıları, bu mahkemelerin tarafsız bir şekilde ve hukuk kurallarına göre çalışmadığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Divân-ı Harb-i Örfî, Ermeni, Askerî Mahkeme, Yargılamalar, Tehcir.

* Yrd.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ABSTRACT

THE JUDGEMENTS OF ARMENIAN DEPORTATION AT THE MARTIAL COURT

The Armenian attempts of massacre and rebellion against the Ottoman Empire at the First World War caused Ottoman to send the Armenian to anywhere out of battlefield and to get them to dwell there. However, that method to which the Government referred for its security resulted in lots of critiques both at home and abroad.

The number of critiques increased more and more when Ottoman signed the Armistice of Mondros (30th October 1918) because of being defeated at war. Especially, the Allies regarded sending of the Armenian as a chance to put pressure on Ottoman and requested members of the Union and Progress, who had sent the Armenian, to be tried.

Therefore the governments of armistice founded the Martial Court in Istanbul and in the other Anatolian provinces, then condemned members of the Union and Progress and others who were appointed in that period to various grave punishments, including capital punishment.

Today, Armenian partisans want to abuse the sentences which were passed by the Martial Court, founded under military occupation because of the pressure, and they try to show punishments, given by trials of the Martial Court, as an evidence of so-called Armenian massacre during sending process.

Yet, the foundation of the Martial Court, its function, the attitude of trial committee during judgement, testimonies of liar Greek and Armenian witnesses and the pressures of the Allies clearly show the fact that these trials of the Martial Court did not run impartially according to the judicial laws.

Key Words: Court Martial, Armenian, Military Court, Judgements, Deportat.

GİRİŞ

Ermenilerin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve özellikle I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'ne karşı girişmiş oldukları isyan ve katliâm hareketleri, onların savaş alanı dışında bir bölgeye sevk ve iskân edilmelerine yol açmıştır. Devletin, hem Ermenilerin hem de kendi güvenliğini sağlamak için başvurduğu bu yöntem, dışarıda çeşitli eleştirilerle karşılanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşını kaybedip Mondros Mütarekesini imzalamasıyla (30 Ekim 1918) birlikte, İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devletine yönelik bu konudaki eleştirileri daha da yoğunlaşmış, Osmanlı Devletini, Ermenileri öldürmek ve İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunmakla suçlamışlardır¹. Mütarekenin ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalmış Osmanlı yöneticileri de, İtilâf Devletleri tarafından suçlandıkları konuları bir an önce halletmek çabasına düşmüşlerdir. Öncelikle, Talat Paşa'nın istifasından sonra iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa hükümeti (13 Ekim 1918)² Ermenilerle ilgili önemli kararlar almıştır. Buna göre; Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin verilmiş, gelmiş olanlara da, malları belli bir plân dahilinde iade edilmeye başlanmıştır³.

Diğer taraftan hükümet bu kararları alırken, Meclis-i Mebusan'da ve Meclis-i Âyan'da önemli tartışmalar cereyan etmekteydi. Ermeni ve Rum mebuslar, mütareke ortamının da verdiği cesaretle, Türklere yönelik ciddi ithamlarda bulunuyorlar, Ermenilerin sevkinde ve bu sırada meydana geldiğini iddia ettikleri “öldürme” olaylarında sorumluluğu olanların bir an önce cezalandırılmalarını istemekteydiler⁴.

Tüm bu tartışmalar yaşanırken, Divaniye Mebusu Fuad Bey 28 Ekim 1918 tarihinde, Said Halim ve Talat Paşa kabinesi üyelerinin Divân-ı Âli'de (Yüce Divan) yargılanmalarını sağlamak amacıyla Meclis-i Mebusan başkanlığına bir önerge verdi⁵. On maddelik bu önerge ile Fuad Bey, söz konusu kabine üyelerinin, ülkeyi I. Dünya Savaşı'na sokmalarının yanı sıra, savaş dönemi boyunca tüm icraatlarının hesabının sorulmasını amaçladığını belirtmekteydi. Burada şu hususu hemen belirtmek gerekir ki, bu önergenin maddeleri arasında doğrudan Ermenilerle ilgili bir madde yoktur. Buna rağmen gayrimüslim mebuslar hemen harekete geçerek, tehcir sırasında Ermenilerin “öldürüldükleri” ve mallarının alındığı iddiasıyla Türklere yönelik ağır suçlamalarda bulunmuşlardır. Bu suçlamaları Meclis-i

¹ Başyazı (İmzasız), “Acz-i Mürekkebi”, *Atı*, 27 Kanûn-ı Sani 1335 [27 Ocak 1919], S.379; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.32; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2, *Mütareke Dönemi, 1918-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.51-52.

² Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.152.

³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s.182; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2003, s.157-159.

⁴ Mütareke döneminde gerçekleştirilen Ermeni tehciri yargılamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ferudun ATA, *Divân-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Konya, 2003.

⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C.1, Devre 3, İnikad 10, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.91. Bundan sonra (MMZC) olarak kısaltılmıştır.

Mebusan'daki ve Meclis-i Âyan'daki mebuslar reddetmelerinin yanı sıra, Ermenilerin I. Dünya Savaşı içinde Ruslarla işbirliği yaptıklarını, Müslüman halka karşı kanlı isyanlar gerçekleştirdiklerini ve bu yüzden de hükümetin onları savaş alanı dışında bir bölgede yerleştirmek zorunda kaldığını hatırlatmışlardır. Dolayısıyla meydana gelen olaylarda Ermenilerin kendi sorumluluklarını delilleriyle ortaya koymuşlardır⁶. Ancak Ermeni ve Rumların Türkler hakkındaki düşüncesini değiştirmek mümkün olmamış, onlar yine de İttihat ve Terakki kabinesi üyelerinin ağır bir şekilde cezalandırılmalarını talep etmişlerdir⁷.

I- Beşinci Şube Sorgulamaları

Meclis-i Mebusan'da, iç tüzük hükümleri gereğince beş şube bulunmaktaydı. Her toplantı yılının başında kur'a çekilerek oluşturulması âdet olan bu beş şubeden birisi de Divân-ı Âli olarak iş görmekteydi. İşte ilgili tüzük gereğince, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda; Divaniye mebusu Fuad Bey'in, Said Halim ve Talat Paşa kabinesi üyelerinin Divân-ı Âli'de yargılanmalarını sağlamak amacıyla verdiği önerge doğrultusunda, söz konusu kişileri sorgulamak amacıyla kur'a çekildi ve bu görev Beşinci Şube'ye verildi⁸.

Beşinci Şube sorgulamalarına, 9 Kasım 1918 tarihinde Kütahya mebusu Abdullah Azmi Bey'in başkanlığında başlamıştır. Sorgulamada I. Dünya Savaşı yıllarında kabinede görev alan nazırlara; savaşa giriş sebepleri, ordunun iyi yönetilememesi, hukuka ve insan haklarına aykırı emirler verilmesi gibi hususları içeren sorular yöneltilmiştir. Sorgulananlar; Sadrazam Said Halim Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Kastamonu mebusu Ahmet Şükrü Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey gibi eski kabine üyeleridir. Bunlar, kendilerine yöneltilen soruları açıklıkla cevaplandırmışlardır. Özellikle Ermenilerin sevk edilme sebepleri ile ilgili sorulara, sevk, Ermenilerin savaş şartları içinde gerçekleştirdikleri çetecilik faaliyetlerinin ve Ruslarla yaptıkları işbirliğinin sonucu olarak, hem kendilerini, hem de ülkeyi daha büyük bir felâketten kurtarmak amacıyla gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir⁹. Bu dönemde, İtilâf Devletlerinin ve İttihat ve Terakki karşıtlarının, eski hükümet üyelerine, özellikle Ermeniler konusunda birtakım suçlar icat edip hemen ve şiddetli cezalar verilmesi

⁶ MMZC., 11. İnikad, s. 102.

⁷ MMZC., 11. İnikad, s. 144.

⁸ Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divân-ı Âli Hareketleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12/29, İstanbul, 1966, s.2933.

⁹ *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanûniye ile Said Halim ve Mehmed Talat Paşa Kabineleri Azalarının Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tahkikat*, C.1, 3.Devre, 5.İctima Senesi, Sene 1334, Ankara, 1993, s.75. Bundan sonra, (MM Beşinci Şube'de İcrâ Kılınan Tahkikat) olarak kısaltılmıştır.

konusundaki baskıları bilinmesine rağmen, söz konusu eski nazırlar sorgulama sırasında Ermenilerin sekinin bir ihtiyaç üzerine yapıldığını söylemekten çekinmemişlerdir. Üyelerin bu tutumunu, alınan kararların doğruluğuna inanmalarına ve kendilerine güvenmelerine bağlamak gerekir. Nitekim, eski Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey sorgulama sırasında; “bekâ ve mevcudiyet için milletin fertlerinin her türlü fedakârlığı yaptığı en buhranlı bir devrede, Ruslarla işbirliği yapanlara karşı vatanın feda edilemeyeceğini” dile getirmiştir¹⁰.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, İttihatçıların yargılanmaları konusunda İtilâf Devletlerinin baskısı da giderek artmaktaydı. Bu arada, Ahmet İzzet Paşa hükümeti 7 Kasım 1918 tarihinde istifa etmiş, yerine 11 Kasım 1918 tarihinde Tefik Paşa hükümeti kurulmuştu¹¹. 9 Kasım’da başlayan Beşinci Şube sorgulamaları da devam etmekteydi. Ancak sorgulamalar devam ederken, Sultan Vahdettin Meclis-i Mebusan’ı 21 Aralık 1918 tarihinde feshetmiştir. Böylece eski hükümet üyelerinin Beşinci Şube’de sorgulanıp daha sonra da “suçluların ” Divân-ı Âli’de yargılanma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Zaten Meclis-i Mebusan, üyelerinin çoğunluğu İttihatçı olduğu, dolayısıyla eski kabine üyelerini âdil bir biçimde yargılayamayacağı, önde gelen İttihatçıların kaçışına engel olmadığı ve milletin menfaatlerine sahip çıkmadığı gerekçeleriyle Hürriyet ve İtilâfçılar tarafından da sürekli eleştirilmekteydi¹². Dolayısıyla Ermeni meselesinden ve diğer konulardan “suçlanan” İttihatçıların bir an önce cezalandırılması için daha hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi¹³.

II- Tahkik Heyetleri

Tefik Paşa hükümeti döneminde eski kabine üyelerinin bir taraftan Beşinci Şube’de sorgulamaları devam ederken, diğer taraftan da, farklı seviyedeki memurların veya normal vatandaşların Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen “suçları” araştırmak ve bu konuda kusuru olanları mahkemeye teslim etmek üzere 21 Kasım 1918 tarihinde Tahkik Heyetleri kurulmuştur¹⁴. Tahkik Heyetleri içinde Ermeni ve Rumlardan da görevli bulundurulmasına özel bir önem verilerek İtilâf Devletlerine yaranma amacı güdülmüştür¹⁵. Söz konusu heyetin çalışmalarına ilâveten, Adliye Nezareti de harekete geçerek, Ermenilerin tehciri ve “öldürülmeleri” işlemine karışanlar hakkında

¹⁰ *MM Beşinci Şubede İcrâ Kılınan Tahkikat*, s.144-145.

¹¹ Akşin, s.78-79.

¹² *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, C.1, 3.Devre, 5.İctima, 2.İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334 [19Ekim 1918], Ankara, 1993, s.8-9.

¹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Başbakanlık Evrak Odası, 340742. Bundan sonra, (BOA., BEO) olarak kısaltılmıştır.

¹⁴ BOA., BEO., 340684.

¹⁵ Akşin, s.139.

yapılacak şikâyet ve ihbarların kamu adına takip edileceğini basın aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur¹⁶. Gazetelerle verilen bu ilân üzerine, İstanbul'dan ve taşradan Tahkik Heyetlerine, Divân-ı Harb-i Örfî'ye ve hükümete birçok asılsız ihbarlar gelmiş, İttihat ve Terakki döneminde görev almış herhangi bir kişi hakkında iftira amaçlı şikâyetler yer almaya başlamıştır. Tahkik Heyetleri de, kendisine yapılan ihbarı hemen değerlendirerek, ihbarın aslı olup olmadığına bakmaksızın birçok suçsuz kişiyi Divân-ı Harb-i Örfî'ye teslim etmişlerdir¹⁷. Ancak haksız ve yalan yere yapılan ihbarlarla birçok suçsuz kişinin tutuklanması, zamanla hükümeti bile rahatsız etmiş ve kanunî bir delil olmadan kimsenin tutuklamaması konusunda Tahkik Heyetleri birkaç kez uyarılmıştır¹⁸. Tahkik Heyetlerinin görev alanı İstanbul'dan başka, Anadolu'nun değişik illerini de içine alacak şekilde on bölgeye ayrılmış ve her bir bölgeye ayrı ayrı heyetler gönderilmiştir¹⁹. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, bu heyetler, neredeyse İstanbul ve Anadolu'nun değişik illerindeki Ermeni ve Rumların intikam aracı olarak faaliyet göstermiş, heyetin içindeki gayrimüslim üyelerin özel desteğiyle de haksız icraatlarda bulunulmuştur.

Tahkik Heyetleri bir taraftan tehcir “suçlularını” mahkemeye teslim ederken, aşağıda da değinileceği üzere, 16 Aralık 1918 tarihinde kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi de, kendisine teslim edilen söz konusu “suçluları” yargılamaktaydı. Bu çerçevede idam dahil, birçok kişiye uzun süreli hapis cezaları verilmiştir. Ancak bu çalışmada dikkat çekilmek istenen nokta, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde verilen cezalardan ziyade, bu cezaların verilmesinde hangi faktörlerin etkili olduğudur. Dolayısıyla, Ermeni tehirci yargılamaları değerlendirilirken, mütareke dönemi genel ortamının, İtilâf Devletlerinin baskısının, mahkeme heyetinin tutumunun, Ermeni ve Rum şahitlerin davranışlarının ve İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasındaki siyasî rekabetin mutlaka hesaba katılması gerekir. Tüm bunlar dikkate alınca görülecektir ki, sözde adlî bir kurum olarak bu mahkemelerde âdil, tarafsız ve hukuka uygun bir yargılama yapılmamıştır. Şimdi Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin

¹⁶ Tasvir-i Efkâr, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 [4 Aralık 1918], S.2580.

¹⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti*, 135/13. Bundan sonra, (DH. MB. HPS) olarak kısaltılmıştır.

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 96/17; 97/35. Bundan sonra (DH.ŞFR) olarak kısaltılmıştır.

¹⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ*, 213/60. Bundan sonra, (BOA., MV) olarak kısaltılmıştır.

çalışma sistemi ve yargılama anlayışı ile ilgili şu hususları inceleyelim.

A- Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kuruluşu

Ermeni tehciri meselesinden dolayı suçlanan İttihatçıların yargılanmaları gündeme gelince, hükümeti en fazla meşgul eden konu, “suçluların” nasıl ve nerede yargılanacakları hususu olmuştur. Çünkü suçlu olduğu düşünülen kişilerin görevleri ve yüklenmiş oldukları sorumlulukların cezaları farklılık arz etmektedir.

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin son günlerinde kurulan Beşinci Şube, bir yandan eski hükümet üyelerini sorgularken, kamuoyu da söz konusu kişilerin dışındaki memur veya normal vatandaşların nasıl yargılanacaklarını tartışıyordu. Nitekim; Musul Mebusu Fazıl Bey 25 Kasım 1918 tarihinde bu konuda meclise bir önerge vererek, söz konusu “suçlular” normal mahkemelerde yargılanacak olursa bunun çok uzun yıllar alacağı, anayasanın olağanüstü bir mahkeme kurulmasına da izin vermediğine göre, bu konunun nasıl çözüleceğini soruyordu²⁰. Bir taraftan kamuoyunda bu konuda tartışmalar sürerken, diğer taraftan Aralık ayının ilk haftası içinde resmî makamlardan yapılan açıklamalarda, yargılamaların normal mahkemelerde yapılacağı belirtilmekte idi²¹. Yani, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi ile ilgili henüz bir açıklamaya rastlanılmamaktaydı. Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin kuruluşunun 16 Aralık 1918 tarihi olduğu hatırlanırsa, mahkemenin kurulması ile ilgili gelişmelerin ani olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla hükümetin bu tartışmalardan kısa bir müddet sonra, ülkede mevcut olan örfî idareyi çıkış yolu olarak gördüğü, konunun bu yönünün baştan düşünülmediği izlenimini vermektedir.

Olağanüstü askerî bir mahkeme olan Divân-ı Harb-i Örfî'nin son anda hatırlanması, ülkenin içinde bulunduğu işgal ortamı ve bu konuda yapılan iç ve dış baskılar sonucu hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaçtan kaynaklandığını belirtmek gerekir. Çünkü devleti idare edenlere, ülkenin geleceği ile yargılamaların hızı ve İttihatçılara verilecek ceza arasında güçlü bir ilişki olduğu inancı fazlasıyla yerleştirilmiştir. Bu bakımdan, ülkeyi savaşa sokarak mahvedenlerin ve Ermeniler hakkında yapıldığı iddia olunan birtakım suçların faillerinin cezalandırılmasının kesin yolunun “olağanüstü” bir mahkeme kurulmasından geçtiğine inanılmıştır. Nitekim, Sultan Vahdettin Başkatibi Ali Fuat Türkgeldi'ye bu konudan bahsederken; Avrupa tarafından verilecek bir karardan evvel gereken teşebbüslerin tamamlanmasının önemine değinmiş ve “ahvâl-i fevkalâdeye karşı, fevkalâde bir Divân-ı Harb teşkili zaruridir” demiştir. Ayrıca padişah,

²⁰BOA. BEO., 340742.

²¹Yeni Gün, 4 Kanûn-ı Evvel 1334 [4 Aralık 1918], S.91.

suçluların askerî mahkeme yerine adlî mahkemelerde yargılanmasıyla konunun senelerce sürüncemede kalacağı, bunun ise ülkenin bağımsızlığına zarar vereceğini belirtmiştir. Bunu, vücudun tamamının kurtarılabilmesi için bir organın feda edilmesi gerektiğine benzetmiş ve böylece olağanüstü bir mahkemenin kurulmasına olan inancını dile getirmiştir²². Dolayısıyla padişah olağanüstü bir mahkemeyi, gerçekte var olduğuna inandığı “suçluların” cezalandırılması için değil, mağlup bir ülkeye karşı yapılmakta olan baskılar sonucu, bağımsızlığı kaybetmemek için kurulması gerektiğine inanmaktadır. Bu baskı, Ermeni meselesine karışanları cezalandıracağına dair söz veren padişahın bazı kimselere, özellikle İttihatçılara karşı girişeceği sert eylem arzusunu da karşılıyordu. Ayrıca Ermeni vesilesi ile bazı kimselerin bile bile feda edilebileceğinin ilk işaretleri de ortaya çıkmış bulunuyordu. Nitekim padişah, Daily Mail gazetesi muhabiri G. Ward Price’a verdiği beyanatta; Ermeniler hakkında reva görülen muameleleri büyük bir üzüntü ile öğrendiğini, bu çeşit olaylara yol açanların en ağır şekilde cezalandırılması için derhal inceleme ve araştırma yapılması emrini verdiğini söylemiştir²³.

Hükümetin İttihatçılara hızlı ve etkin bir ceza verilmesi anlayışı sebebiyle, onların ne Beşinci Şube’de sorgulanmakta oluşları, ne de Tahkik Heyetlerinin kurulup muhtelif bölgelere gönderilmiş olmaları yeterli görülüyordu. Çünkü İtilâf Devletleri ve İttihat ve Terakki Fırkası karşıtları, “suçluların” bir an önce cezalandırılmaları konusunda baskı yapıyorlardı. Bundan dolayı hükümet, İstanbul’da 1909’dan beri devam etmekte olan İdare-i Örfiyenin varlığını, Divân-ı Harb-i Örfîlerin kurulması için önemli bir hukukî dayanak olarak gördü²⁴. Buna göre hükümet, 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul’da bir Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin kurulmasını kararlaştırdı. Kararda; Divân-ı Harb-i Örfî’nin, seferberlik sırasında uygulanan tehcir işleminden istifade ederek haksızlık yapanların lâyük oldukları kanunî cezaya çarptırılacakları ifade edilmekteydi. Ayrıca Tahkik Heyetlerinin yapacağı araştırma sonuçlarına göre yargılanması gereken tehcir suçlularının, ait oldukları adlî mahkemelerde yargılanmalarının zaman alacağı gerekçesiyle, hızlı bir karar mekanizmasının gerekliliğine olan

²² Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1951, s.173.

²³ Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul?, s.448; Akşin, s.97; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.174.

²⁴ Türkgeldi, s.175; Tunaya, s.40; Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfîler*, (1877-1922), (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 1996, s. 23; *Yeni Gün*, 14 Kanûn-ı Evvel 1334 [14 Aralık 1918], S.101.

ihtiyaca dikkat çekilmiştir²⁵. Mahkemenin başkanlığına da emekli ferik Mahmut Hayret Paşa getirilmiştir.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri sadece İstanbul değil, İstanbul dışında da kuruldu. Ancak bu bölgelerde Ermeni meselesine karıştığı iddia olunan kişiler, mahkemenin kurulduğu bölgelerde bırakılmamış, Tahkik Heyetleri marifetiyle derhal İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'ye getirilmişlerdir. Çünkü İstanbul dışında kurulan mahkemelerin hem teknik bakımdan, hem de mevcut siyasî ve askerî ortam bakımından yargılama yapmasına imkân yoktu²⁶. Ayrıca "suçlu" olduğu farz edilen İttihatçılara karşı şiddetli ve çok acele ceza verilmesini isteyen İtilâf devletleri ve İttihatçı karşıtı kişiler, İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'nin yargılamalarını bile yavaş ve isteksiz bulup, hem mahkeme heyetine, hem de hükümete suçlamalarda bulunarak sık sık değiştirilmelerine sebep olurlarken²⁷, İstanbul dışındaki yargılamalardan memnun olmaları beklenemezdi. Dolayısıyla yargılamaların İstanbul'da yapılması, hem göz önünde olması, hem de gerektiği zaman müdahaleye müsait olması sebebiyle tercih sebebi idi.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulur kurulmaz yetkileri tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma, eski İttihatçı nazırlarla beraber toplam 32 üst düzey yetkilinin 30 Ocak 1919 tutuklanmasıyla birlikte daha da artmıştır²⁸. İttihatçıların tutuklanmalarını haksızlık ve kanunsuzluk olarak gören çevrelere karşı özellikle İttihatçı karşıtı basın, ülkede örfî idarenin yürürlükte olduğunu, dolayısıyla böyle bir mahkemenin Kanûn-ı Esasî'ye uygunluğunu savunuyordu²⁹. Bu arada, 16 Aralık 1918 tarihinde kurulmuş olan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, bu tarihten, 1919 yılı Ocak ayının sonlarına kadar hâlâ hiçbir yargılama yapmamış olması dolayısıyla İtilâf Devletleri tarafından eleştirilmekteydi. Nitekim, Sadrazam Tevfik Paşa, Fransa Başkomutanı General d'Esperey ile İngiliz ve İtalya siyasî temsilcilerinin kendisine, eğer hükümet suçlular hakkında gerekli kararlılık ve sürati gösteremezse, ülkeyi daha kötü duruma sokacaklarını kesin olarak

²⁵ BOA., MV., 213/62; BOA., MV., 249/234; BOA., BEO., 340905.

²⁶ Nitekim tehcir davalarına bakmak için Antep ve Urfa'da kurulan Divân-ı Harb-i Örfîlere ait mahkeme heyeti, bu bölgeden Türk askerinin çekilmesi sebebiyle gidememiştir. Bu yüzden Divân-ı Harb-i Örfî teşkili, daha önce Adana'da olduğu gibi lağvedilmiştir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi*, 54/1.7. Bundan sanra (BOA., DÜİT) olarak kısaltılmıştır.

²⁷ Nitekim, 11 Kasım 1918 tarihinde ilk defa Sadarete gelen Tevfik Paşanın 12 Ocak 1919 tarihinde istifa etmesinde, İttihatçılar hakkındaki yavaş tutumu etkili olmuştur. Daha sonraki istifalarında da aynı eleştirilerle karşılaşmıştır. *Hadisat*, 10 Mart 1335 [10 Mart 1919], S.74; Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994, s.278-279; Türkgeldi, s.186

²⁸ *Vakit*, 1 Şubat 1335 [1 Şubat 1919], S.459; *Yeni Gün*, 3 Şubat 1335 [3 Şubat 1919], S.151.

²⁹ Başyazı (İmzasız), "Tevkifat Kanunidir", *Yeni İstanbul*, 4 Şubat 1335 [4 Şubat 1919], S.66.

söylediklerini belirtmiştir³⁰. İşte bu baskılar sebebiyle Tevfik Paşa, eski hükümet üyelerini de Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılayabilmek amacıyla mahkemenin yetkilerini artırmak istemiştir. Ancak padişah bunun Kanûn-ı Esasi’ye aykırı olduğunu söyleyerek bu değişikliği kabul etmemiştir³¹. Yargılamalardaki yavaşlık sebebiyle, Tevfik Paşa’yı padişahın da eleştirmesi üzerine yaşanan gelişmeler sonucu Tevfik Paşa hükümeti 3 Mart 1919 tarihinde istifa etmiş, yerine Damat Ferit Paşa Sadrazam olmuştur³².

Damat Ferit Paşa Sadrazam olduktan sonra, hükümet üyelerine yapacakları icraattan bahsederken, ilk işlerinin; insanlık âleminin nefretini çeken “cinayet suçluları” hakkında süratli bir karar almak olduğunu söylemiştir³³. Bu ifadeler, Damat Ferit Paşa’nın, İtilâf Devletleri ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın İttihatçıları cezalandırma konusundaki beklentilerini yerine getirecek bir kararlılıkta olduğunu göstermektedir³⁴. Diğer taraftan Damat Ferit Paşa, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin teşkilât ve yargılama usullerinde birtakım değişiklikler yaparak, nazırlık yapan kişileri de yargılayacak şekilde mahkemenin yetkilerini artırmak istiyordu. Çünkü Kanûn-ı Esasi’ye göre, nazırlık yapanlar ancak “Divân-ı Âli’de” yargılanabilirdi. Meclis-i Vükelâ’da bu konu ile ilgili tartışmalar yapılırken, yetkinin artırılmasına gerekçe olarak, Meclis-i Mebusan’ın kapalı, işin acil ve gecikmenin devlet için zararlı olacağı ileri sürüldü. Meclis-i Mebusan’ın toplanmasının mümkün olmadığı da dile getirilen tartışmada, esasen İttihatçıların çoğunlukta olduğu bu meclisin kuracağı Divân-ı Âli’nin de kendisi gibi İttihatçı olacağı ve zanlı olan nazırları kurtaracağı iddia edilmekteydi Netice itibariyle aradığı gerekçeleri bulduğunu düşünen Damat Ferit Paşa, ülkede hâlen İdâre-i Örfiyenin uygulanmakta olduğunu da hesaba katarak, savaş zamanı kabine üyelerinin de Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanabilecekleri tezini ileri sürdü³⁵. Nihayet hükümet, 5 maddeden oluşan bir kararnâme hazırlayıp padişahın iradesine sundu ve padişah tarafından tasdik edildi (8 Mart 1919). Buna göre, daha evvel Mahmut Hayret Paşa’nın başkanlığında kurulan “Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî” lağvedilerek³⁶ yerine “Dersâdet Divân-ı Harb-i Örfîsi” kuruldu³⁷. Bu yeni

³⁰ Türkgeldi, s.191.

³¹ Türkgeldi, s.187.

³² Ebuzziyazâde, “Ferid Paşa Kabinesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 5 Mart 1335 [5 Mart 1919], S.2668.

³³ Türkgeldi, s.197; Mehmet Tevfik Bey (Biren), *II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, II*, Yay. Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993, s.151-152.

³⁴ Nitekim Damat Ferit Paşa, İtilâf Devletlerince tutuklamalarla ilgili olarak 5 Mart 1919’da kendisine verilen nota üzerine; “istediğiniz herhangi birini tevkiye hazırım”, demişti. Jaeschke, s.177.

³⁵ *M. Tevfik Bey, II*, s.151-152.

³⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyet Belgeleri*, 159/53; Bundan sonra (BOA., DH. UMVM) olarak kısaltılmıştır. *Başbakanlık*

Divân-ı Harb-i Örfî'nin üyeleri, bir öncekinin aksine, tamamı askerlerden oluşturuldu.

Padişahın, Tevfik Paşa'nın hazırladığı kararnâmeyi Kanûn-ı Esasi'ye aykırı diye imzalamayıp, Damat Ferit Paşa tarafından hazırlanan kararnâmeyi tasdik etmesi dikkat çekicidir. Burada dikkat çekici olan bir başka nokta, 8 Mart 1919 tarihinde iki ayrı kararnâmenin yürürlüğe girmesidir. Birinci kararnâme “şeklen” Kanûn-ı Esasi'ye uydurularak padişah tarafından onaylanmıştır. Böylece padişah kendisini, Kanûn-ı Esasi'ye aykırı bir işlem yapmaktan “zahiren” kurtarmıştır³⁸. Ancak Meclis-i Vükelâ'da ikinci bir kararnâme imzalanmıştır ki, buna göre Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, eski kabine üyelerini de yargılayabilecekti³⁹. Böylece, padişahın imzaladığı kararnâmede bulunmayan, Tevfik Paşa'nın hazırladığı kararnâmede de Kanûn-ı Esasi'ye aykırı diye padişahın imzalamadığı eski nazırların yargılanmaları yetkisini, Damat Ferit hükümeti bir tebliğle Divân-ı Harb-i Örfî'ye vermiş oluyordu.

Damat Ferit Paşa hükümetinin İttihatçı nazırları yargılayabilmek için bulduğu formül, eski hükümet üyelerinin işlemiş oldukları iddia edilen suçların, görevleri kapsamına giren siyasî suç kabul edilmeyip, adi suçlar hükmünde değerlendirilmesi içtihadıyla gerçekleşmiştir. Nitekim, Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey, eski nazırların Divân-ı Âli'de yargılanmaları gerekmiyor mu? şeklindeki bir soruya karşılık; yeni Divân-ı Harbin, nâzırları ve hatta âyan üyelerini yargılamasında bir mahzur olmadığını söylemiştir. Çünkü bu gibi kişilerin, siyasî meselelerden dolayı yargılanmaları gerektiği takdirde Divân-ı Âli'de yargılanacaklarını, fakat diğer suçların siyasî suçlarla kıyaslanamayacağını belirtmiştir. Meselâ, kendisi nazır olduğu halde, nazırlık makamı haricinde işleyeceği bir suçtan dolayı Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılabileceğini söylemiştir⁴⁰. Divân-ı Harb-i Örfî savcısı Yusuf Ziya Bey de Adliye Nazırı'nı teyit etmiş, tutuklu nazırların yargılanmaları için bir Divân-ı Âli düşünülmediğini, çünkü suçların siyasî değil, adi suç kapsamında değerlendirildiğini belirtmiştir⁴¹. Kısacası, eski İttihatçı hükümet üyelerinin Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarına karar verilmesi, işlenen

Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiye Asayiş Kalemî Belgeleri, 4/20; Bundan sonra (BOA., DH. EUM. AYŞ) olarak kısaltılmıştır. Düstur, II. Tertip, C.11; Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1335 [8 Mart 1919], S.3505; Türkgeldi, s.199.

³⁷ 16 Aralık 1918 tarihinde kurulan İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi, zaman zaman “Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî” olarak da adlandırılmıştır. 8 Mart 1919'da aynı mahkemenin heyeti yenilenirken bu sefer adı, “Dersaadet Divân-ı Harb-i Örfîsi olarak ifade edilmiştir. Aslında ikisi de aynıdır.

³⁸ Türkgeldi, s.198-199.

³⁹ BOA., MV., 214/120.

⁴⁰ *Tasvir-i Efkar*, 13 Mart 1335 [13 Mart 1919], S.2679.

⁴¹ *Yeni Gün*, 20 Mart 1335 [20 Mart 1919], S.196.

“suçların” resmî bir yönünün olmayıp, vazife dışı şahsen işlenmiş adi suçlar kapsamında değerlendirilmesinin bir sonucudur.

Duruşmalar sırasında avukatlar bu değerlendirmelere karşı çıkmışlar; nazırların söz konusu fiilleri memuriyetleri dışında şahsen işlemiş oldukları kabul edilse bile, onları yargılama yetkisi Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde değil, adlî mahkemelerde olması gerektiğini söylemişlerdir. Divân-ı Harb-i Örfî'nin olağanüstü bir mahkeme olması sebebiyle de, adi suç kapsamındaki davalara bakmasının yetkisi dışında olduğunu hatırlatmışlardır⁴². Ancak mahkeme bu tür uyarıları dikkate almamıştır.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri, tehcir davalarının yanı sıra, örfî idare kapsamında olan isyan, gasp, yağmacılık ve karaborsacılık gibi konulardan zanlı olanların davasına da bakması yetkisi dahilinde idi⁴³. Ancak mahkeme, söz konusu meselelerden zanlı olanların davalarına pek fazla bakmamış, önceliği tehcir meselesine vermiştir.

B- Bağımsız Yargıçlar Meselesi

İtilâf Devletlerinin ve Ermenilerin, İttihatçıları yargılanmaları konusundaki baskıları artınca, Tevfik Paşa hükümeti, hem hükümetini hem de sanıkları bir nebze⁴⁴ koruyabilmek için tarafsız ülkelerden ikişer yargıç talep etmişti⁴⁵. Bununla hükümet, İtilâf Devletleri ve Ermeniler tarafından iddia olunan olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmayı, her iki tarafın bu konudaki sorumluluğu neyse araştırılmasını arzu etmekteydi. Çünkü Ermeniler, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuş olsa bile, Türklerin yargılama sırasında objektif davranmayacağı iddialarını dile getirmekteydiler. Bu sebeple Tevfik Paşa hükümeti, Hariciye Müsteşarı Hikmet Bey vasıtasıyla Avrupa'nın tarafsız ve âdil yargıçlarına başvurmuş ve bu konuda verilecek karara razı olunacağını bildirmiştir. Bu amaçla 13 Şubat 1919 tarihinde, kurulacak bir komisyona katılmaları için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükümetlerine bir nota vermiştir⁴⁶. Fakat İngilizler, tarafsız ülkelerin yargıçlarının Ermeniler konusundaki iddialarının aksini ispat etmesinden çekindiği ve Türkleri suçlamak için önemli bir kozu kaybedebilecekleri için Osmanlı Devleti'nin bu girişimini engellemişlerdir. Bu amaçla önce Türk notasının ilgili ülkelere ulaşmasının önüne geçmek istemişlerdir. Ancak bu konuda geç kaldıkları için, telgrafların söz konusu

⁴² *Divân-ı Harb-i Örfî Zabıt Ceridesi*, s.8. Bundan sonra (DHÖZC) olarak kısaltılmıştır.

⁴³ *Takvim-i Vekayi*, 8 Mart 1335 [8 Mart 1919], S.3505.

⁴⁴ Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s.61.

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s.73.

⁴⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s.195; Ebuzziyâde, “Divân-ı Harbin Hükmüne İntizar Ederken”, *Tasvir-i Efkâr*, 9 Nisan 1335 [9 Nisan 1919], S.2699.

ülkelere ulaşmasına engel olamamışlardır⁴⁷. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa ortak hareket ederek, adı geçen ülkeler nezdinde teşebbüste bulunmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin bağımsız yargıç talebinin reddedilmesini sağlamışlardır⁴⁸. Böylece Tevfik Paşa'nın bu konudaki amacının önüne geçilmek suretiyle, gerçeklerin ortaya çıkarılması engellenmiştir.

C- Yargılamalar Konusunda Basının Etkisi

Ülkenin idaresine uzun yıllar hakim olmuş İttihat ve Terakki mensuplarına karşı basında, özellikle iktidardan ayrıldıktan sonra yoğun bir kampanya başlatılmıştır. Basın, Mondros Mütarekesi'nin ağır şartlarını ve İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı sert tutumlarının sebeplerinden birisini de, İttihatçıların Ermeniler konusunda aldığı tedbirlerin olumsuz sonuçlarına bağlamıştır. Dolayısıyla buna sebep olanlardan mutlaka hesap sorulması gerektiği konusunu ısrarla vurgulamışlardır. Özellikle Alemdar, Sabah ve Yeni İstanbul gibi Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarı basın, İttihatçıların cezalandırılmaları meselesinde son derece sert ve tavizsiz bir politika takip etmişlerdir.

İttihat ve Terakki Fırkası karşıtı basın, İttihatçıların tutuklanmasından yargılanma aşamasına kadar geçen her süreçte etkili olmuştur. Özellikle Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde daha da öne çıkmışlardır. Basın, ceza verme konusunda o kadar aceleci davranmaktaydı ki, yargılama öncesi Tahkik Heyetlerinin kurulmasını ve Meclis-i Mebusan'da Divân-ı Âli kurulması çalışmalarını bile gereksiz görmekte, bu tür girişimlere ceza vermeyi geciktirici bürokratik engeller olarak bakmaktaydı. Onlara göre “suç” ve “suçlu” belliydi. O halde derhal darağaçları kurulmalı, ne kadar İttihatçı varsa hepsi idam edilmeliydi. Dolayısıyla acele edilirse, “cinayet devri bitip, adalet devri” başlamış olacaktı⁴⁹. Örneğin, Abdullah Cevdet Yeni İstanbul gazetesindeki makalesinde İttihatçıların cezalandırılması konusundaki yavaşlığı eleştirirken; yargılamalarda “geç olsun da güç olmasın” mantığının hâkim olduğunu, oysa meselelere yaklaşımda bu düşüncenin son derece yanlış olduğunu dile getirmiştir⁵⁰.

İttihat ve Terakki karşıtı basın yargılamalardaki yavaşlığı eleştirirken, bunun Tevfik Paşa hükümetinden kaynaklandığını, Damat Ferit

⁴⁷ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.240

⁴⁸ *Osmanlı Belgelerinde*, s.245; Halaçoğlu, s.73.

⁴⁹ Cenab Şehabeddin, “Devr-i Cinayet, Devr-i Adalet”, *Hadisat*, 28 Teşrin-i Sani 1334 [28 Kasım 1918] S.40; Başyazı (İmzasız), “Eski Adamlar Hâlâ Mevkide”, *İkdam*, 29 Teşrin-i Sani 1334 [29 Kasım 1918], S.7830.

⁵⁰ Abdullah Cevdet, “Türkiye Nereye Gidiyorsun”?, *Yeni İstanbul*, 9 Kanûn-ı Evvel 1334 [9 Aralık 1919], S.28.

Paşa Sadrazam olduğu zaman böyle bir gecikme olmayacağı düşüncesiyle onun gelmesini büyük bir sabırsızlıkla beklemişlerdir. Nitekim, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazam olmasıyla gerçekleştirdiği geniş çaplı tutuklamalara büyük destek vermişlerdir. Bu tutuklamaların intikam alma amacına yönelik olduğu eleştirilerine de, "İntikam değil adalet" olduğunu iddia etmişlerdir⁵¹. Ayrıca Damat Ferit Paşa'nın tutuklama konusundaki faaliyetleri övülerek; "nihayet, işte bu memlekette bir gün, bugün, adaletin gür ve heybetli sesi işitildi" denilmiştir. Diğer taraftan verilecek cezalar sayesinde, Müslümanlarla diğer unsurlar arasındaki samimi ilişkilerin yeniden kurulabileceği dile getirilmiştir⁵².

İttihatçı karşıtı basın tutuklamalara "hak ettiler" mantığıyla yaklaştığı gibi⁵³, verilecek cezalardan aynı zamanda siyasî faydalar ummuştur. Nitekim, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamına bu çerçevede bakılmış, idamdan sonra dile getirilen düşüncelerde bu olaya "müsmir faaliyet" yani, kârlı bir iş gözüyle bakılmıştır⁵⁴. Çünkü idamın gerçekleştirildiği günlerde Paris'te Sulh Konferansı devam etmekteydi ve güya burada Osmanlı Devleti adına olumlu gelişmeler beklenmekteydi. Netice olarak, İttihatçı karşıtı basın mütarekenin başından itibaren bu yönde yayımlarda bulunmuş, Divân-ı Harb-i Örfî'nin İttihatçılar hakkındaki kararlarında etkili olmuşlardır.

D- İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası Arasındaki Çekişme

İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasındaki rekabet⁵⁵, özellikle Mondros Mütarekesinden sonra daha da artmıştır. İttihatçılara karşı Sultan Vahdettin'in de açık tavır almasıyla bu düşmanlık çok daha farklı bir boyut kazanmış⁵⁶, artık ülkede İttihatçıları en ağır şekilde cezalandırmak için fikrî ve fiilî bir ittifak gerçekleşmiştir.

İttihatçılara karşı İtilâf Devletleriyle de işbirliği yapan Hürriyet ve İtilâfçılar, çoğu zaman daha evvelden kızmış oldukları birisinden intikam almak için Ermeni meselesini koz olarak kullanmışlar ve "suçlu" listelerinin tanzim edilmesinde büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu dönemdeki,

⁵¹ Refik Halid İntikam Değil Adalet, "*Sabah*", 11 Mart 1335 [11 Mart 1919], S.10531.

⁵² Refik Halid, "Adalet Karşısında", *Sabah*, 17 Mart 1335 [17 Mart 1919], S.10535.

⁵³ Başyazı (İmzasız), Tevkifat Hakkında", *Türkçe İstanbul*, 12 Mart 1335 [12 Mart 1919], S.108.

⁵⁴ Başyazı (İmzasız), "Müsmir Bir Faaliyet", *Sabah*, 17 Nisan 1335 [17 Nisan 1919], S.10569.

⁵⁵ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s.73-75.

⁵⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.337; Ahmet Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.72.

“memlekette İttihatçılardan taş üzerinde taş, omuz üzerinde baş bırakmama” şeklindeki yaklaşım⁵⁷, birçok suçsuz insanın haksız yere cezalandırılmasına ve bir gün bile mahkemeye çıkarılmadan aylarca, hatta iki yılı aşkın hapiste yatmalarına sebep olmuşlardır⁵⁸.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın bu dönemde genel anlayışı, İtilâf Devletleri'nin Türklere yönelik suçlamaları çerçevesinde İttihatçılar cezalandırılırsa, onların Osmanlı Devleti'ne karşı bakışlarının değişeceği, dolayısıyla uygun şartlarda bir barış yapılacağı merkezinde idi⁵⁹. Böylece Hürriyet ve İtilâfçılar, İtilâf Devletlerinin İttihatçılara karşı takip ettikleri politikalara kendilerinde mevcut siyasî düşmanlıklarını da ekleyerek onlarla ortaklaşa mücadeleye girişmişlerdir. Bu çerçevede ülkede ne kadar İttihatçı varsa potansiyel suçlu gözüyle değerlendirilerek tutuklanmış ve Divân-ı Harb-i Örfî'de cezalandırılmaları cihetine gidilmiştir.

İttihatçılardan intikam alma anlayışı Tevfik Paşa hükümetleri döneminde de vardı. Fakat bu anlayış Damat Ferit Paşa hükümetleri zamanında daha katı bir biçimde uygulanmıştır. Görevden alınmak veya tutuklanmak için herhangi bir devlet memurunun “suçunun” olması gerekmiyordu. İttihat Terakki dönemlerinde atanmış olması yeterli görülmüştür⁶⁰. Örneğin, Mevlânâ Postnişini Veled Çelebi Efendi, İttihatçı olduğu gerekçesiyle görevinden alınmak istenmiştir⁶¹. Hatta kendi dönemlerinde atanmış bir görevlinin bile sonradan, vaktiyle İttihat ve Terakki kulüplerinden birinde kayıtlı olduğu bahanesiyle azledilmiştir⁶².

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde yargılama yapılırken, mahkeme heyetinin tutumu da hükümetin politikaları paralelinde olmuş, onlar da bir sanığa ceza verirlerken “İttihatçı” olmasını yeterli görmüşlerdir. Nitekim, Reşat Bey (Mimaroglu) adlı bir sanık yargılaması yapılırken, hakkında bir suç unsuru bulunmayıp tahliyesi gerekirken, sorgu hakimlerinden birisi, “bu sanık yaman bir İttihatçı herif. Tutukluluğunun devamı için bence bu yeter”⁶³, demiştir. Yine İttihat ve Terakki Saruhan eski mebuslarından Sabri Bey, birçokları gibi önce tutuklanmış, sonra suç unsuru aranmaya başlanmıştır. Nitekim mahkeme heyeti, suç hanesinde bir şey görülemeyen Sabri Bey'in niçin tutuklandığını Tahkik Heyeti'nden sorduğu zaman, Divân-ı Harb-i

⁵⁷ Türkgeldi, s.166.

⁵⁸ *Vakit*, 12 Teşrin-i Evvel 1335 [12 Ekim 1919], S.697.

⁵⁹ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1998, s.130-131.

⁶⁰ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s.72.

⁶¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs*, 51-1/2. Bundan sonra (BOA., DH. KMS) olarak kısaltılmıştır.

⁶² *Vakit*, 3 Teşrin-i Evvel 1334 [3 Ekim 1918], S.689.

⁶³ M. R. Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerimden*, İkinci Kitap, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946, s.76-77.

Örfî'ye sevk edilecek bir soruşturma evrakı olmadığı, sadece İttihat ve Terakkinin ileri gelenlerinden olduğu cevabını vermiştir⁶⁴.

İttihat Terakki ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasındaki çekişmede basın da yer almış, onlar da hükümetin bu yöndeki politikalarına destek vermişlerdir. Nitekim, Hürriyet ve İtilâfçı Refik Halit *Sabah* gazetesindeki makalesinde; “önümüzden şimdi çifter çifter geçirilip mahkemeye sokulan bu adamlara karşı milletin kalbinde zerre kadar merhamet ve acıma aramak abestir”⁶⁵ diyerek, İttihatçılara karşı kendi içindeki intikamcı duygularını kamuoyu ile paylaşmış ve mahkeme heyetinin vereceği kararları etkilemek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Yargılamaların hukukî açıdan ziyade, siyasî hırsla yapıldığının bir başka delili ise, Lütfi Fikri'nin *Sabah* gazetesindeki şu yazısında görülmektedir. Yazıda; “İttihatçıların def ve tenkili öyle kanunla filân olacak şeyler değildir. İcraât lâzım efendim, icraat!.. Hem de Köprülü usulü. Beş altı ay şöyle adamakıllı bir tırpan! Ondan sonra kim gelirse gelsin...”⁶⁶. İttihatçılara karşı nasıl mücadele edileceğinin en çarpıcı örneğini ise Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi dile getirmiştir. O, İttihatçılarla mücadeleyi veremle veya veba ile mücadeleye benzeterek⁶⁷, dönemin genel yaklaşımını ortaya koymuştur.

E- İttihatçıların Yargılanmaları Konusunda İtilâf Devletlerin Tutumu

İtilâf Devletleri, mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'a gelince, Ermenilerin sevki sırasında meydana geldiği iddia olunan olayların faillerinin tutuklanıp cezalandırılması konusuna özel bir önem vermişlerdir. Bu konuda gerek padişah, gerekse hükümetler üzerinde ciddi baskılarda bulunmuşlardır⁶⁸. Nitekim General Allenby İstanbul'a geldiği zaman, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ve Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa'yı İngiltere elçilik binasındaki kabulünde; “cinayetle suçlu olanları, tahrikte bulunanları ve asayiş bozanları hapsedirmek yetkim dahilindedir”⁶⁹ diyerek, bu konudaki tavrını açıkça ortaya koymuştur. Amiral Calthorpe de “sömürge valisi” gibi hareket edip, Londra'ya gönderdiği telgrafta, “suçlu” olanları yakalatıp, bunların kendileri tarafından yargılanmalarını ister⁷⁰. Calthorpe ayrıca Osmanlı hükümetinden de Ermeni tehcirine karışanların ve esirlere

⁶⁴ BOA., EUM. AYŞ.,9/73.

⁶⁵ Refik Halid, “Adalet Karşısında”, *Sabah*, 17 Mart 1335 [17Mart 1919], S.10535.

⁶⁶ Lütfi Fikri, Divân-ı Harb mi, Divân-ı Âli mi?”, *Sabah*, 27 Kanûn-ı Evvel 1335 [27 Aralık 1919], S.10837.

⁶⁷Lütfi Fikri, “İttihatçıların Tecziyesi Meselesi”, *Sabah*, 19 Kanûn-ı Evvel 1335 [19Aralık 1919], S.10809.

⁶⁸ Tasvir-i Efkâr, 23 Teşrin-i Sani 1334 [23 Kasım 1918], S.2568.

⁶⁹ Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş*, I, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1965, s.1444.

⁷⁰ Şimşir, s.28.

kötü muamelede bulunanların tutuklanmasını istemiştir. Sadrazam ve Hariciye Nazırı bu isteğe, cezalandırma meselesinde kararlı oldukları cevabını vermişlerdir⁷¹. Bunun üzerine hükümet, kendilerine İngilizler tarafından verilen listeler doğrultusunda hareket etmiş ve “suçluları” tutuklamıştır⁷².

İtilâf Devletlerinin baskısı 1919 yılından itibaren daha artmış, hükümet de bu çerçevede hareket ederek tehcir, esirlere kötü muamele gibi “suçlardan” dolayı birçok kişiyi tutuklamıştır. İngilizler de kendilerine verilen sözün yerine getirilmesinden son derece memnun olmuşlardır⁷³. Tutuklular ile ilgili genel bir sayı vermek gerekirse; 20 Mart 1919 tarihi itibarıyla tutuklananların sayısı, önde gelen liderler dahil, 106 kişidir⁷⁴. 14 Ekim 1919 tarihine gelindiği zaman mütarekeden beri tutuklananların sayısı 321 kişiye ulaşmıştır⁷⁵. Böylece gerçekleşen tüm tutuklamalar ve yapılan yargılamalar, İtilâf Devletlerinin işgal ettiği İstanbul’da ve onların baskısı ile gerçekleşmiştir. Nitekim, tutuklamaların baskı ile gerçekleştiğini, II. Tevfik Paşa hükümetinin Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa’nın Cevad Bey’e yazdığı şu ifadelerde net bir biçimde görmek mümkündür.

“Oğlum,

Dâvacınız İngiliz hükümetidir. Tevkifiniz teklifi zamanında haylice müdâfaa ve muhâfaza edilmiş ise de muvaffak olunamadı. Sabır ve tahammülden başka çare göremiyorum. Hükümet-i Osmâniyeye aleyhinizde bir dâva ve şikâyet yoktur. 24 Şubat 1335(24 Şubat 1919). Ömer Yaver”⁷⁶.

Bu not, İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunduğu iddiasıyla hapisnede tutuklu bulunan eski İstanbul Merkez Kumandanı Miralay Cevad Bey’e yazılmıştır. Cevad Bey, kendisine yöneltilen bu suçlamaları reddettiği gibi, bilakis esirlere çok iyi davrandığını söylemiştir. Hatta esirlerden kendisine birçok teşekkür mektubu gelmesine rağmen bunları saklamaya tenezzül etmediğini belirtmiştir. Ancak, Cevad Bey hiçbir suç olmasına rağmen, yine de sırf İngilizlerin baskısı ile tutuklanmıştır. Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa’nın hem tutuklama emri verip, hem de özür dilercesine bir tutukluya yazdığı yukarıdaki not, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu çelişkiyi ve Batılı devletlerin baskısını çok açık bir biçimde yansıtmaktadır. Ömer Yaver Paşa her şeye rağmen dürüstlük göstererek, kendisinin ve hükümetinin üzerindeki baskıyı, tutuklama emrini

⁷¹ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.132.

⁷² Şimşir, s.50-51.

⁷³ Şimşir, s.64.

⁷⁴ *Yeni Gün*, 20 Mart 1335 [20 Mart 1919], S.196.

⁷⁵ *Alemdar*, 14 Teşrin-i Evvel 1335 [14 Ekim 1919], S.303.

⁷⁶ *BOA., BEO.*, 341518, lef, 2.

verdiği hapisteki bir mahkûma karşı “oğlum” diye hitap ederek yazdığı bu notta açıkça itiraf etmiştir.

Keza Diyarbakır mebusları Zülfi ve Fevzi Beyler de tehcir meselesinden dolayı İngilizlerin baskısı ile tutuklanmışlardır. Yapılan sorgulamalarda söz konusu kişilerin herhangi bir suçlarının olmadığı anlaşılmasına rağmen yine de tahliye edilmemiş ve konu Meclis-i Vükelâ’ya taşınmıştır. Burada alınan kararda, bu kişilerin siyasî sebeplerden dolayı tutuklu kalması gerektiği, teminatla bile tahliyesinin doğru olmadığı dile getirilmiştir⁷⁷.

Bu olaylar, mütarekenin başından sonuna kadar İtilâf Devletlerinin yargılamalara müdahalesini gösteren sadece küçük birkaç örnektir. Diğer taraftan yargılamalar, İtilâf Devletlerine ait askerlerin nöbet tuttuğu mahkemede gerçekleşmiş ve bizzat İtilâf Devletleri temsilcileri Divân-ı Harb-i Örfî salonunu gezerek teftiş etmişler ve hükümete gösterdikleri çabalardan dolayı teşekkür etmişlerdir⁷⁸. Ayrıca bu tablo, yargılamalar yapılırken mahkeme heyetinin, İtilâf Devletlerinin baskısını her an üzerinde hissettiklerini ve kararlarını da bu psikoloji içinde verdiklerini göstermektedir.

F- Ermeni ve Rumların Tutumları

İttihatçılara yönelik tutuklama ve yargılama faaliyetlerinin gerçekleşmesinde en aktif unsurlardan birisi de Ermeni ve Rumlardır. Baştan beri bazen bilerek, bazen kullanılarak senaryonun en başarılı temsilcileri olan ve verilen “mukaddes kurban”⁷⁹ rolünü iyi oynayan Ermeni ve Rumlar, birçok noktada yaptıkları işbirliğini⁸⁰, tutuklama ve yargılamalar konusunda da göstermişlerdir. Özellikle Ermeniler bazen şahsen, bazen de metropolitlikler vasıtasıyla, Divân-ı Harb-i Örfî’nin çalışmasına destek olmuşlardır. İstanbul’da ve Anadolu’da tanıdıkları birtakım şahıslar hakkında suçlu listeleri tanzim etmek, para karşılığı yalancı şahitler tedarik etmek⁸¹, komplolar kurmak, provokasyon eylemlere girişmek⁸², iftira atmak

⁷⁷ BOA., MV., 214/26.

⁷⁸ Sabah, 16 Mart 1335 [16 Mart 1919], S.10534.

⁷⁹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s.86-89.

⁸⁰ Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Siyasi Faaliyetleri*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001, s.116.

⁸¹ Yozgat Tehciri Davası görüşülürken; Vahan isminde bir Ermeni, sanık Feyyaz Bey’e, üç yüz lira vermezse aleyhinde şahitlik edeceğini söylemiştir. Feyyaz Bey de parayı vermiş, sonra polis müdürüne durumu söylemiş ve verdiği paraların numarasını almıştır. Parayı alan Ermeni, daha parayı alır almaz, “Ermeniler Feyyaz Bey’e iftira atıyor”, deyip lehinde bağırıştır. Polisin yaptığı araştırma sonucunda ise, verilen paralar ele geçirilmiştir. Daha önce verdiği ifadeleri de inkâr eden Vahan, önce Yozgat’ta katliamı gördüm demiş, sonra ifadesini değiştirmiştir. *Tasvir-i Efkar*, 23 Şubat 1335 [23Şubat 1919], S.2661.

ve içinde bulunulan siyasî atmosferi maddi menfaat karşılığı lehlerine çevirmek⁸³ gibi yoğun faaliyet içinde bulunmuşlardır⁸⁴. Ermeniler, İtilâf Devletleri'nin Osmanlı Devleti üzerindeki baskıdan istifade ederek, iddia ettikleri konularda bilgisi dahi olmayan birtakım resmî görevlileri şikâyet etmek suretiyle tutuklanmalarına ya da ceza almalarına yol açmışlardır⁸⁵. Zaten bu dönemde Ermenilerin şikâyet ettikleri veya ihbarda buldukları kişilerin takibata uğraması düşünülemezdi. Ya hükümet tarafından veya İtilâf Devletleri temsilcileri tarafından mutlaka işlem görürdü⁸⁶. Ancak, ihbar edilen konular araştırıldığı zaman bunun bir iftira olduğu anlaşılırdı. Örneğin; Yozgat'tan Boğazlıyan'a gitmekte olan beş erkek, üç kadın ve üç çocuğun öldürüldüğüne dâir bir ihbar yapılmış, fakat yapılan bu ihbarın araştırılması sonucu, söz konusu şahısların hepsinin sağ oldukları ve kendi iş-güçleriyle uğraştıkları anlaşılmıştır⁸⁷. Yine bir Ermeninin Türkler tarafından öldürüldüğü ihbarı yapılmış, ancak yapılan inceleme sonucunda ölümün normal bir ölüm olduğu, Ermeni bir doktorun raporuyla da kanıtlanmıştı⁸⁸. Böylece Türklere ceza verdirmek niyetinde olan Ermeniler veya Rumlar haksız birçok yollara başvurmalarına rağmen, isnat ettikleri suçlar iddiadan öteye geçmemiştir.

Ermeni ve Rumların tutuklamalar konusunda büyük işler başardıklarını gören İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, kendi bünyesinde Ermeni-Rum Şubesi adıyla bir örgüt kurmuştur⁸⁹. Bu şube, patrikhaneyi ve Anadolu'daki metropolitleri de devreye sokarak, İstanbul'da ve Anadolu'da yüzlerce Türk'ün suçsuz yere sıkıntı ve zulüm görmelerine yol açmıştır. Türkçeyi ve muhiti de iyi bilmeleri dolayısıyla Ermeni ve Rumlar, işgal kuvvetlerine yardımcı olmuşlardır. Sistemli bir biçimde çalıştığı anlaşılan bu şube, kişiler için ayrı, olaylar için ayrı fiş tutmak suretiyle sözde suçluların Divân-ı Harb-i Örfî'ye getirilmesinde etkin rol oynamışlardır⁹⁰. Ayrıca yargılamalar sırasında şahitlik yapacak Ermeniler de burada eğitilmişler, verecekleri ifadeler ezberletilmiştir. Örneğin, hayatında İstanbul dışına çıkmayan Ermeniler, yargılamalar sırasında, sanki Yozgat

⁸²BOA., EUM. AYŞ., 65/18.

⁸³BOA., BEO., 349933.

⁸⁴Yunus Nadi, "Tehcir ve Taktik, Tevkifât, Takibât ve Muhakemât", *Yeni Gün*, 9 Kanûn-ı Sani 1335 [9Ocak 1919], S.127.

⁸⁵*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Mebâni-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri*, 135/13. Bundan sonra (BOA., DH. MB. HPS) olarak kısaltılmıştır.

⁸⁶Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s.50.

⁸⁷BOA., DH. KMS., 50-2/40.

⁸⁸BOA., DH. KMS., 50-2/34.

⁸⁹Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.39.

⁹⁰Şimşir, s.51.

tehcirinde⁹¹, Trabzon tehcirinde veya Bayburt tehcirinde⁹² bulunmuşlar gibi ifadeler vererek, mahkeme heyetinin kanaatini etkilemişlerdir. Nitekim, Yozgat tehciri davası görüşülürken, Artin isimli bir şahit yaşını önce 12, sonra 17 olarak ifade etmiştir. Şahit Tüm “öldürme” olaylarını gördüğünü söylemiş, kendisinin de yaralandığını belirtmiştir. Sonra da Yozgat’tan Kayseri’ye kadar yürüdüğü cevabını vermiştir. Birçok çelişkili ifadeler veren bu şahidin ifadeleri savcı Sami Bey’in de dikkatini çektiğinden, “hem ölecek kadar yaralandım diyorsun, hem de kaçtığını söylüyorsun. Bu nasıl olur?”, diye sorunca, bu sefer Ermeni şahit, “Allah tarafından bir kuvvet geldi, yaranın acısını bile Kayseri’ye kadar duymadım!”, demiştir. Bu cevaba savcı Sami Bey, “bu kabil değil” diyerek inanmamıştır. Savunma avukatı Hami Bey de, şahidin yaşı ile ilgili zıtlıktan dolayı mahkeme reisi Hayret Paşa’nın dikkat çekmek istemiş, ancak reis lakayt bir tavırla, “dursun oğlum, sonra tetkik ederiz” cevabını vermiştir⁹³. Yine başka bir şahit Öjeni Varvaryan, tehcir sırasında kafasından yaralandığını iddia etmiş, ancak doktor muayenesi ile anlaşılmuştur ki, şahidin kafasındaki yara tehcir zamanında değil, daha bir sene önce meydana gelmiştir. Bir başka şahit bayan Alis, para karşılığı yalancı şahitlik yaptığını itiraf etmek zorunda kalınca, savunma avukatı vekili Hüseyin Hüsnü Bey, mahkeme reisinden, yalancı şahitlik yapan söz konusu bu bayan hakkında soruşturma açılmasını istemiş, ancak sanıklar aleyhinde en küçük bir noktayı abartan mahkeme reisi, bu durum karşısında aynı dikkati göstermediği gibi, “bırakın gitsin efendim, kadındır” diyerek serbest kalmasını sağlamıştır⁹⁴. Oysa bu bayan, yalancı şahitliğini itiraf etmemiş olsa idi, pekalâ iddiaları önemli bir şahit sıfatıyla dikkate alınacaktı. Yukarıda da dikkat çekildiği gibi, aslında Ermeni şahitlerin ifadelerindeki çelişkiler savcı ve diğer mahkeme üyeleri tarafından da fark edilmiş, ancak İttihatçılara mutlaka ceza verme niyetindeki iç ve dış güçlerin emrinde çalışan Divân-ı Harb-i Örfî bunları dikkate almamıştır⁹⁵. Dolayısıyla, bir yargı kurumu olarak Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin objektif biçimde çalışması beklenirken, sanıklar hakkındaki kararlarını, özel eğitilmiş fırsat düşkünü yalancı şahitlerin verdiği ifadelere göre oluşturması, söz konusu mahkemenin yapısını net bir biçimde ortaya koymuştur.

G- Mahkeme Kararlarının Temyizi Ya da Haksızlıkların Tescili

⁹¹ *Vakit*, 23 Şubat 1335 [23 Şubat 1919], S.481.

⁹² Süreyya Sami Berkem, *Unutulmuş Günler*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, s.48-49.

⁹³ *Vakit*, 12 Şubat 1335 [12Şubat 1919], S.470; *İkdam*, 13 Şubat 1335 [13 Şubat 1919], S.7906.

⁹⁴ *Vakit*, 23 Şubat 1335 [23Şubat 1919], S.481; *Memleket*, 23 Şubat 1335 [23Şubat 1919], S.15; *İkdam*, 23 Şubat 1335 [23Şubat 1919], S.7916.

⁹⁵ *İkdam*, 13 Şubat 1335 [13 Şubat 1919], S.7906.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi kurulduğu 16 Aralık 1918 tarihinden itibaren birçok kişiyi yargılamış, içlerinden bazılarına da idam dahil çeşitli cezalar vermiştir. Verilen cezalar kesin olup temyizi de mümkün değildi⁹⁶. Kararların temyiz edilememe durumu 5 Ekim 1920 tarihine kadar, ki Damat Ferit Paşa hükümetinin son günleridir, devam etmiştir. O da, verilen hükümlerin söz konusu tarihten itibaren geçerli olacağına ve beş günlük bir süre içinde temyizine imkân tanımıştır. Yani, 5 Ekim 1920 tarihine kadar sanıklara verilen cezaların düzeltilmesi veya yeniden incelenmesi söz konusu değildi. Öyle ki, hükümlerin temyizi bir tarafa, bazen sanığa avukat tutmak, duruşmaları açık yapmak gibi en temel savunma hakları bile tanınmıyordu. Mahkeme heyeti, özellikle son dönemlerde hem savcı, hem sorgu hakimi olmuş, kararlar gizlilik içinde alınmıştır⁹⁷.

Tevfik Paşa'nın 1920 yılındaki ikinci dönem iktidarında (21 Ekim 1920), yargılamalarla ilgili şikayetler iyice yoğunlaşıp, mahkemelerin haksız uygulamalar yaptığı basına da yansınca, kararların temyizi konusu gündeme gelmiştir. Özellikle Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde yapılan yargılamalardaki suiistimallerin ortaya çıkmaya başlaması üzerine, hükümlerin temyiz edilmesi hakkı verilmiştir. Meclis-i Vükelâ'da temyiz kararı alınırken, verilen hükümler kastedilerek; “ne erbâb-ı hukuku, ne de kamu vicdanını tatmin eden bir isâbet-i kanuniye görülemediği için Divân-ı Harb-i Örfî Kararlarının temyiz edilmesinin”, gerçeğin ortaya çıkması için gerekli olduğuna dikkat çekilmiştir⁹⁸. Bu kararın alınmasından sonra Divân-ı Temyiz-i Askerî heyeti geçmiş dosyaları yeniden incelemiş ve birçok usulsüzlükler tespit etmiştir. Mahkemede görev yapan güvenlik güçlerinin zorla suçlu bulma çabaları, üstlerinin gözüne girmek ve terfi edebilmek için tutukladıkları şahısları döverek suç itiraf ettirmeleri⁹⁹, Divân-ı Harb-i Örfîlerin keyfî, intikamcı ve adaletsiz çalışmış olduğunu ispatlayan olumsuzluklardan sadece birkaçıdır.

Netice itibariyle, 1 Kasım 1920 tarihinde temyiz hakkının verilmesiyle, 23 Nisan 1920 tarihinden sonra alınan tüm kararlar yeniden incelenmiş ve verilen hükümler bozulmuştur. Hatta Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ile ilgili karar verilirken yapılan suiistimal de bu devrede ortaya çıkarılmıştır. Nusret Bey'e önce kürek cezası verilmişken, bu karardan on beş gün sonra mahkeme üyelerinden birinin değiştirilmesi ve yeni şahitlerin getirilmesiyle Nusret Bey'e idam cezası verilmiştir¹⁰⁰. Böylece bu mahkeme,

⁹⁶ BOA., MV., 213/62.

⁹⁷ BOA., DÜİT., 79-5/137.

⁹⁸ BOA., MV., 252-136, lef, 1.

⁹⁹ BOA., BEO., 330114.

¹⁰⁰ *Vakit*, 17 Teşrin-i Sani 1336 [17 Kasım 1920], S.1057; Nusret Bey davası için ayrıca bkz. Bayram Akça, *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995.

bir şahsa aynı suçtan iki ayrı hüküm vermek suretiyle bir hukuk faciasına da yol açmıştır.

İşte bu ve diğer tüm davaların yeniden incelenmesi üzerine, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin hukuka ve adalete aykırı bir şekilde çalıştığı ortaya çıkarılmış, bu yüzden de özellikle 23 Nisan 1920 tarihinden sonra verilen kararların neredeyse tamamı bozulmuştur.

SONUÇ

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin işgal ortamında kurulduğu ve kararlarını da çok yönlü bir baskı altında verdiği yukarıda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, eğer hukuk da bir bilim ise, böyle bir mahkemenin kararlarını sözde Ermeni “katliamının” bir deliliymiş gibi sunma gayreti içinde olmak, bu bilim dalına karşı yapılmış en büyük haksızlık olur.

Mahkeme hükümlerinin “katliâma” delil olduğu iddiasında bulunanlar, mahkemenin sadece hükümlerine bakmakta olup, kararların nasıl verildiğini görmezlikten gelmektedirler. Oysa yukarıda sadece bir kısmına işaret edilen hususları dikkate almaksızın yapılacak değerlendirmeler, bu konu hakkında objektif bir fikir sahibi olmayı engelleyecektir. Dolayısıyla, yargılamalar konusunda ortalama bir kanaate sahip olmak için, kime hangi cezanın verildiğine değil, verilen cezaların niçin, nasıl ve hangi duygularla verildiğine bakılmalıdır.

Bunlar dikkate alınca görülecektir ki, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin objektif, tarafsız, hukuka uygun biçimde çalışmış bir yargı organı olarak kabul etmek mümkün değildir. Normal bir yargılama sırasında sanığa verilmesi gereken birtakım hakların en asgarisinin bile verilmediği bu mahkemelerde, alınan kararlar tamamen dış etkenlerle olmuştur. Etrafında İngiliz, Fransız, ve İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahkemede âdil bir yargılama yapılamayacağı tabii olduğundan, buradan verilmiş olan hükümlerin de adalet ve hukuk kavramları içerisinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Netice olarak, mütareke döneminde kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini her kesim; İtilâf Devletleri, Ermeniler, Rumlar, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları, kendi hırslarını tatmin eden bir intikam aracı olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla, böyle bir mahkemenin verdiği hükümlerden siyasî sonuçlar çıkarmaya çalışmak, birtakım hayalî iddiaları ispatlayabilmek için, adlî bir kurumda söz konusu yolsuzlukları ve haksızlıkları meşrû görmek olacaktır.